

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenski jezik in književnost

Jože Šemrov

PROSTI MORFEM SE

Diplomsko delo

Mentorica: doc. dr. Mojca Smolej

Ljubljana, marec 2014

KAZALO:

ZAHVALA.....	3
POVZETEK	5
Ključne besede	5
1. UVOD	7
2. PREDSTAVITEV/RAZLAGA OSNOVNIH POJMOV POVEZANIH S PROSTIM MORFEMOM <i>SE</i>	8
Morfemska podoba glagola.....	8
Morfem.....	8
Prosti morfem.....	8
Prehodnost.....	8
Vrste prehodnosti	9
Trpnik in tvornik	9
Osebni povratni zaimek.....	10
3. GLAGOL IN PROSTI MORFEM <i>SE</i>	11
4. ANDREJA ŽELE: GLAGOLI Z OBVEZNIH PROSTIM MORFEMOM <i>SE</i>	13
4.1 Povezava povratnosti in časovnega poteka/faznosti glagola.....	13
4.1.1 Razdelitev in vprašanje (ne)rabe glagola <i>kopati (se)</i> s povratnim zaimkom	14
4.2 Poudarjena povratnost	19
4.3 Glagolska prehodnost	19
4.4 Prostomorfemska produktivnost glagolov	22
4.5 Nastajanje oz. ustaljevanje novih glagolov	24
5. BREDI POGORELEC: POVZETEK SLOVENSKE SKLADNJE	25
5.1 Delitev stavkov na agentne in deagentne stavke	25
5.1.1 Agentni stavki	25
5.1.2 Deagentni stavki	25
5.2 Deagentnost	26
5.3 Razdelitev na različne oblike prostega morfema <i>se</i> oz. povratnega zaimka.....	27
6. ADA VIDOVIČ MUHA: SLOVENSKO LEKSIKALNO POMENOSLOVJE.....	28
6.1 Prosti morfem <i>se</i> se lahko eventuelno razume kot povratnoosebni zaimek	28
6.2 Nedoločenost pomena oz. slovarskega gesla v primerjavi s podgeslom.....	28

7.	UPS IN RPS GLAGOLOV BREZ IN S PROSTIM MORFEMOM <i>SE</i>	29
7.1	Primerjava glagolskih gesel in podgesel glede na njihov UPS	31
8.	ISKANJE IN PRIMERJAVA V KORPUSU FIDAPLUS.....	32
8.1	Predstavitev korpusa FidaPLUS	32
8.2	Razlaga znakov, potrebnih za iskanje po FidiPLUS	32
8.3	Predstavitev/razlaga iskanja frazemov po FidiPLUS s pomočjo primerov	32
8.4	Pogostost rabe pri posameznih glagolih	33
8.5	Vpliv pogostosti rabe na uvrstitev v slovarsko geslo oz. podgeslo	37
9.	PRIMERJAVA GLAGOLSKIH GESEL IN PODGESEL PO PLETERŠNIKOVEM SLOVARJU	38
9.1	Potencialni razvoj glagolskih podgesel iz pomensko sorodnih gesel.....	41
10.	RAZDELITVE PROSTEGA MORFEMA <i>SE</i>	42
10.1	Razdelitev po glagolskih tipih.....	42
10.2	Primerjava pomenskoestavinske razdelitve glagolskih prostih morfemov z razdelitvijo po glagolskih tipih.....	43
10.3	Razdelitev na različne oblike prostega morfema <i>se</i> oz. povratnega zaimka.....	44
10.4	Razdelitev glagolov (z in brez prostega morfema <i>se</i>) glede na UPS primerjavo njihovih gesel in podgesel	44
11.	ZAKLJUČEK.....	45
	VIRI IN LITERATURA	48
	Izjava o avtorstvu	49

ZAHVALA

Na prvem mestu bi se rad zahvalil mentorici, doc. dr. Mojci Smolej, za vzpodbudne besede, ko se mi je zdelo, da bom težko prišel do oprijemljivejših ugotovitev. Hvala tudi za predlagano strokovno literaturo, ki je za obravnavano snov, neposredno navezujočo se, skorajda ni.

Prijateljem hvala za iskrene trenutke.

Hvala mojim najbližnjim, za brezpogojno sprejemanje. Očetu in mami, bratu in sestrama, za vse. Mami Pavli tudi za jutranje kavice.

Posebno hvala moji Mojci, za najino skupno pot, medsebojno zaupanje in srčnost.

POVZETEK

Predvidevanju o očitni prepletenosti prostega morfema *se* s povratnoosebni zaimkom *se* je pritrčila tudi teza Andreje Žele, da prosti morfem *se* ni nikoli pomensko povsem izprazenjen. Njegova stalna sestavina je prav povratnost, ki je obenem najznačilnejša tudi za omenjeni zaimek.

A zaradi očitne prepletenosti obstaja veliko nedorečenosti, k tej pa pripomore tudi Jože Toporišič, ko za 5. tip (tip *umivati se*) trdi, da je mogoče *se* zamenjati s *sebe* ali celo s kakšnim drugim samostalniškim zaimkom. To seveda drži, a ob tem spregleda dejstvo, da je *se* ob glagolu *umivati* le klitična oblika povratnoosebnega zaimka *sebe*, ki s prostim morfemom *se* ni neposredno povezan.

Obenem Toporišič za isto 5. skupino kot značilnost navaja recipročnost. Za primer navede *srečati se* (*srečati eden/drug drugega*), dodali pa bomo še primer *razumeti se*. A prostega morfema *se* pri omenjenih glagolih ne moremo kar poljubno zamenjati, ne da bi ob tem spremenili pomen samega glagola, saj za *razumemo se* in *srečali smo se* res velja absolutna recipročnost, medtem ko *razumem ga* in *srečal sem ga* te ni.

Zmedo še poveča Breda Pogorelec, ko enači klitično obliko povratnoosebnega zaimka *se* s prostim morfemom, seveda pa ne tudi obratno. Zato pa se njena razdelitev glagolov na stalno povratne reflektivne glagole (*smejati se*) in na reflektivne paradigme prehodnega glagola (*izgubiti se*) ter še na povratne oblike glagola (*leži se*) toliko bolj približa jedru problema prostega morfema *se*. A tega preskoka/razvoja iz reflektivne paradigme prehodnega glagola na stalno povratne reflektivne nam s Pleteršnikom ni uspelo dokazati oz. zaznati.

Tisti glagoli, ki nimajo svoje (pomenske) različice z in brez prostega morfema *se*, so tisti pravi prostomorfemski glagoli. Po Toporišiču spadajo v 1. tip (*smejati se*), Breda Pogorelec pa jih uvršča v skupino stalno povratnih reflektivnih glagolov.

Ključne besede: prosti morfem *se*, prosti glagolski morfem, povratnoosebni zaimek, povratni osebni zaimek, povratnost, UPS, uvrščevalna pomenska sestavina, prehodnost, vezljivost (valenca), agens (vršilec dejanja), agentnost, deagentnost, slovarsko geslo, slovarsko podgeslo, frazem, trpnik, tvornik.

1. UVOD

V okviru diplomske naloge je glavno vprašanje, ki si ga zastavljam in na katerega želim vsaj okvirno odgovoriti. V čem je bistvena razlika med prostim morfemom *se* in povratnoosebni zaimkom *se* oz. kje je tista meja, kjer se povratni zaimek pravzaprav »podredi« oz. pripne glagolu?

Ali se da »proste obvezne morfeme« *se* zamenjati z drugo predmetnostjo npr. osebnim zaimkom *ga* (seveda ob zavedanju na pomensko spremembo predmeta, ne pa pomena samega glagola)?

Takega primera naj ne bi bilo, saj je prosti obvezni morphem tisti, ki razlikuje dve vrsti glagola s sorodnim pomenom (*Otroci se kopajo.* – *Otroci plavajo, se premikajo v vodi.* / *Otroci ga (psa) kopajo.* – *Otroci ga umivajo, npr. psa.*).

Za primer vzemimo *kópati se* in *kópati*. Hipoteza, da gre za dva različna leksema in ne enega in istega (eden z in drugi brez povratnega zaimka), se seveda izkaže za pravilno. Oba leksema najdemo v SSKJ-ju pod istim geslom, a je drugi njegovo podgeslo.

Odgovor na vprašanje, ali imajo vsi glagoli s prostim obveznim morfemom *se* tudi (pomensko) različico glagola brez prostega morfema, pa je negativen, saj poznamo tudi glagole s prostim obveznim morfemom *se*, ki nimajo svoje različice brez prostega morfema (*smejati se*).

V primeru, da se zgornja predvidevanja ne bi potrdila za resnična, bi se seveda vprašali, če lahko potem sploh še govorimo o prostih obveznih morfemih *se* ali so to le povratni zaimki ob glagolih z določeno obvezno vezljivostjo (»povratno vezljivostjo«), npr. glag. *smejati se*.

V kolikor ne bi mogli govoriti o prostih obveznih morfemih, temveč o povratnoosebnih zaimkih, ki z glagolom tvorijo stalno besedno zvezo, pa bi pravzaprav lahko prehajali že v sfero frazemov.

2. PREDSTAVITEV/RAZLAGA OSNOVNIH POJMOV POVEZANIH S PROSTIM MORFEMOM *SE*

Morfemska podoba glagola je glede na npr. glagol *kópati se* sestavljena iz korena (-*kop-*) in končnice (-*ti*), pripone (-*a-*) in predpone (*s-*).

Za nas je najbolj zanimiv **prosti (obvezni) morfem (se)**, brez katerega bi omenjeni glagol spremenil svoj pomen. Poznamo pa tudi glagole, ki brez prostega morfema ne obstajajo (*smejati se*). Seveda pa je velika večina slovenskih glagolov brez prostega morfema (*pomagati*, *zaupati*, *hoditi*). *Pomagati* in *zaupati* nimata podgesla s prostim obveznim morfemom *si*.

Morfem je najmanjša oblikoslovna enota jezika, nosilec vseh vrst slovarskih (leksikoloških) pomenov, in najmanjša pomenonosna enota jezika. Še drugače, »so najmanjši deli besed, ki imajo samosvoj pomen (ali več pomenov).

Da bi oblikoslovec ugotovil morfeme kake besede, primerja med seboj njene posamezne oblike, ali pa besedo primerja z drugimi besedami, ki imajo pomensko kaj skupnega.« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976)¹

Prosti morfem je »morfem, ki se ne drži glavnega dela besede, npr.: *se*, *si*, *ga*, *jo*, predlog *na* ipd.« (Toporišič, Enciklopedija slovenskega jezika, 1992)² V našem primeru lahko pri prostem morfemu *se* govorimo o obveznem prostem morfemu, saj glagol z izpustom *se* spremeni svoj pomen oz. kot tak sploh ne obstaja, zato je prosti morfem *se* obvezen.

Prehodnost je »lastnost besed (tudi glagolov), da se uresničujejo (pomensko dopolnjujejo) ob kakem predmetu«. Prehodni glagol usmerja svoje dejanje na kak predmet, npr. nabirati gobe. »Glede na sklon, v katerem zahteva ime tega predmeta, ločimo roditeljsko, dajaljsko itd. prehodnost. Tožiljsko prehodnost imenujemo neposredno (direktno), drugačnosklonsko prehodnost pa posredno (indirektno).« (Toporišič, Enciklopedija slovenskega jezika, 1992)

¹ Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*, Ljubljana, 1976.

² Jože Toporišič: *Enciklopedija slovenskega jezika*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1992.

Prehodnost glagolu odvzema tudi »prosti morfem *se*: *steklenica se je razbila, vlak se je iztiril*. Glagola brez *se* sta prehodna: *razbil je steklenico, partizani so iztirili vlak*. Večkrat se tak *se* pozneje tudi sam izgubi: *vlak je iztiril* (pogovorno).« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976)

Vrste prehodnosti med predmetnimi glagoli delimo glede na njihove pretvorbene možnosti. Od teh se na prosti morfem *se* po Slovnici vsaj posredno navezujejo tri skupine:

1. »Glagoli s predmetom v rod., daj. ali s predlogom in z možnostjo pretvorbe v obliko brez *se*: *veselim se tega – to me veseli*; prim. še *čuditi se čemu, zanimati se za kaj, navduševati se za koga*, pri katerih se predmet da zamenjati z osebkom in narobe.
2. Glagol s predmetom v or. in z možnostjo pretvorbe v obliko brez *se*: *odlikuje se z znanjem – znanje ga odlikuje, okrepi se je s čajem – čaj ga je okrepi*.
3. Glagoli s predložnim prostim morfemom:
 - a) D – *bojujejo se proti raku, stremeti k sreči, pripravljati se k prazniku*;
 - b) T – *čaka na rešitev, ne mara zanj, spotakniti se ob prag, pripraviti se na kaj, zagledati se v koga, zaljubiti se v soseda, zavzeti se za siroto, preskočiti čez ogenj, upreti se v zid, obrniti se na vratarja, pripravljati se na konferenco, upati na rešitev, jeziti se na brata, gledam na lepo vedenje [...] bojuje se za pravico, boji se za čast*;
 - c) M – *v tem se je zmotil, v tem se je spremenil, na tem vztraja, sedi pri svojih knjigah*;
 - d) O – *skriti se pred sovražnikom, rešiti se pred sovražnikom, bojuje se z menoj, računaj z mano, ukvarjati se z rejo govedí, ravnati s strojem, zamisli se nad položajem, trepeče pred očetom, žene se za daljnimi cilji*.« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976)

Trpnik in tvornik prav tako vplivata na pojavnost glagola s prostim morfemom *se* oz. brez njega. »Trpnik s *se* uporabljamo navadno le takrat, če je predmet, ki ga dejanje prizadeva, neživ ali pa je sobesedilo tako, da se trpna oblika ne da razumeti tudi kot tvorna. Če npr. trpni stavek *fant je bil tepen (pohvaljen)* izrazimo z obliko s *se*, tj. *fant se je tepel (pohvalil)*, le-te nikakor ni nujno razumeti trpno; nasprotno take stavke pojmujeemo tvorno, trpno pa le, če je iz sobesedila jasno, da fant ni vršilec glagolskega dejanja, ampak cilj glagolskega delovanja. Neoporečna pa je raba trpnika s *se* v naslednjih primerih: *otava se kosi v poznem poletju =*

otavo kosijo v poznem poletju; ali: taka stvar se ne pove na glas = take stvari ne povemo na glas. Lahko pa se rabi trpnik s *se* tudi v primerih, kadar samostalnik po vsej verjetnosti ne more biti (iz)vršilec dejanja: prim. *dojenček se kopa vsak dan = dojenčka kopljejo vsak dan; rodil sem se 11. oktobra.*

Obravnavani primeri kažejo, da v slovenščini uporabljamo trpnik takrat, kadar hočemo spraviti v ospredje tistega (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamolčati ali potisniti ob stran pa (iz)vršilca glagolskega dejanja. Ta, namesto da bi bil osebek tvornega stavka, postane v najboljšem primeru prislovno določilo izvora ali pa je sploh izpuščen. Izpustimo ga takrat, kadar ni važen ali pa ga nočemo ali ne moremo ugotoviti. To je dovolj pogosto v strokovnih, poljudnih ali znanstvenih besedilih. Pa še v teh trpnika ni dobro preveč uporabljati. Da to ljudje čutijo, vidimo npr. tudi iz kuharskih receptov, kjer namesto *vzame se bela moka, trije pecilni praški* itd. pogosto beremo *vzamemo* (ali *vzameš* ali *vzemi*) *belo moko, tri pecilne praške* itd.« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976)

Osebni povratni zaimek za razliko od ostalih osebnih zaimkov nima imenovalniške oblike, torej ima le pet sklonov, saj je ravno povratnost lastnost, za katero je značilno, da se navezuje na osebek, ki je vedno v imenovalniku. »Uporablja se namesto osebnega, kadar sta osebek in določilo isto: *Ti se le zase brigaj, Jure že ve, kaj dela. – Brigaš se zase bolj, kot je treba. – Vsak nase naj pazi! – Pa še pri sebi poglej.*« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976) Naslonski obliki, ki sta prav gotovo vplivali na nastanek glagolov s prostim morfemom *se*, sta: *se* in *si*.

3. GLAGOL IN PROSTI MORFEM SE

»Z glagolskimi prostimi morfemi označujemo in izrazno ločujemo zaimenske in predložne proste morfeme v skladenjski vlogi zaslonk ali enklitik. Obvezni glagolski morfem je leksikaliziran morfem, ki tovrstnim prostomorfemskim glagolom (nasproti neprostomorfemskim glagolom) daje nov glagolski pomen, tj. pri leksikalizaciji gre za novo izrazno in pomensko besedno enoto, ki je posledično tudi leksikografsko navadno izkazana kot slovarska iztočnica.

Prosti morfem kot prosti notranji morfem glagola doda obstoječemu glagolskemu pomenu sestavini 'razmerja' in 'vrednotenja'.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)³

»Oblikovno enaki glagoli s *se* (*smejati se, govoriti se, umivati se, srečati se, tiskati se*) se razvrščajo v več skupin.

1. Pri *smeje se je se* ohranjen v vseh glavnih glagolskih oblikah (*smejati se, smej se, smejal se je*), *se* sam na sebi pa nič ne pomeni. Redki glagoli tak *se* ali imajo ali pa tudi ne: *jokam se – jokam, sedem – usedem se, iztiriti – iztiriti se*.
2. Glagoli tipa *ubiti se* lahko izražajo neprehodno dejanje, npr. *ubil se je v gorah 'zaradi padca* (ali kakor že) *je umrl'*. Morfem *se* dela prvotno prehodni glagol neprehoden, procesualen. (Čisto drugo so seveda primeri kot *ubil je sebe in še nekoga*, kar je tip *umiva se*.)
3. Tip *govori se* v nasprotju s *smeje se* in *ubije se* stoji vedno samo v 3. os. ednine, morfem *se* izraža splošnega vršilca dejanja, npr. *ljudje* 'ljudje govorijo' ali 'govorijo na sploh'. Prim. še v stavku *Tod se hodi na Triglav*.
4. Zlasti v pogovorni rabi je tip 3 pri prehodnih glagolih razvit tudi s predmetom: *išče se mlajšo žensko* (*iskalo se bo mlajšo žensko*). V mnogih narečjih tako izražanje sploh ni v navadi, ampak se zamenjuje (tako kot v pretežni večini v zbornem jeziku) s trpno varianto *išče se mlajša ženska* oz. z osebnim tvornikom *iščejo mlajšo žensko* ipd. Tip *išče*

³ Andreja Žele: Glagoli z obveznim prostim morfemom, Frazeološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo, Založba ZRC, Ljubljana, 2013, 119–124.

se mlajšo žensko je prišel k nam menda od drugod, kolikor toliko pa ga delajo domače zveze kot *mного stvari se je pozabilo* oz. *vsepovsod se išče zlato*, kjer je *mного stvari* in *zlato* osebek, ima pa enako obliko, kot bi jo imel kot predmet v tožilniku. Od *mного stvari se je pozabilo* pa ni daleč do *mного stvari se je pozabilo*. (Misliti je seveda zmeraj tudi na vpliv tipa *tod se gre na Triglav*, tj. na brezosebno izražanje pri neprehodnih glagolih.)

5. Pri glagolih tipa *umiva se je se* mogoče zamenjati s *sebe* ali s kakim drugim samostalniškim zaimkom ali samostalnikom: *umiva otroka*, *umiva ga* itd. Sem gredo t. i. recipročni glagoli: *srečati se* 'srečati eden drugega'.

Vsi obravnavani tipi glagolov s *se* so tvorni. Glagoli s *se* pa lahko izražajo tudi trpnost: *otava se kosi v avgustu* – *otavo kosijo v avgustu*.

Kadar sta za povedek dva glagola s *se*, se en *se* izpušča: *bal se je smejati* (ne: *smejati se*). Napačno pa je izpuščati *se* v primerih kot *naša umetna proza začenja z Martinom Krpanom*. Glagol *sestoji* pa nima *se*, torej je napačno reči *knjiga se sestoji iz treh delov*.

Nekateri glagoli imajo namesto *se* morfem *si*: *prizadeva si*, *pomaga si*, *mislím si*. Tudi tak *si* ima različno vrednost: eni glagoli niso nikoli brez njega (*prizadevam si*), pri drugih pa ga je mogoče zamenjati s samostalniško besedo (*pomagám si (sebi, bratu)*), pri tretjih (*mislím si*) je nekako odveč. V zadnjem primeru *si* kot da poudarja osebek. Nekateri glagoli brez razlike rabijo *se* ali *si*: *upati si (se)*, *premisлити si (se)*, *opomogel si (se) je*.« (Toporišič, Slovenska slovnica, 1976)

4. ANDREJA ŽELE: GLAGOLI Z OBVEZNIM PROSTIM MORFEMOM SE

Najbolj tipični zaimenski morfem je zaimenski *se*.

4.1 Povezava povratnosti in časovnega poteka/faznosti glagola

»Povratnost z morfemom *se* ima pomensko težišče v časovnem poteku oz. faznosti. Tipični dokazni primeri za tesnejšo povezavo faznosti (na-, raz-, za-, z-/s-) z morfemom *se* so: nagovoriti se, najesti se (nasproti *jesti na*), naveličati se, razgledati se, razgovoriti se, zahoditi se, zagovoriti se (nasproti *govoriti za*), zaklepati se, zakoreniniti se, zareči se (nasproti *reči za*), zagledati se v, zajesti se v [...]

Obvezni *se* kot obvezni morfem določenih glagolov oz. glagolskih leksemov izraža čisto (absolutno) povratnost glagolskega dejanja, ne glede na udeleženca.

Vsaka posamezna konkretna raba potrjuje, da prostomorfemski *se/si* ni nikoli pomensko povsem izpraznjen ('povratnost' je stalna sestavina), zato ga glede na njegov (razločevalno)pomenski prispevek k pomenskosestavinskosti glagola delimo na:

- a) *se* 'samopremikanja' v *premikati se* (nasproti *premikati koga/kaj*), *utopiti se* (nasproti *utopiti koga/kaj*), *zgubiti se* (nasproti *zgubiti koga/kaj*) ipd.,
- b) *se* 'samodelovanja' v *razdajati se* (nasproti *razdajati kaj*), *najesti se* (nasproti *jesti kaj*), *dolgočasiti se* (nasproti *dolgočasiti koga*) ipd.,
- c) *se* 'stanja (počutja)' v *bati se* (nasproti *strašiti koga/kaj*), *veseliti se* (nasproti */raz/veseliti koga*), *jokati se*, *kesati se*, *kujati se*, *naveličati se*, *počutiti se*, *smejati se*, *zdeti se* ipd.,
- d) *se* 'pojavnosti' v *daniti se*, *svitati se*, *temniti se*, *kolcati se (komu)*, *zehati se (komu)* ipd.,
- e) *se* 'splošnovršilske navajenosti/navadnosti' v primerih kot *Tod se hodi na Triglav* ipd.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

Da prostomorfemski *se* pomensko ni izpraznjen (še manj povsem izpraznjen) dokazuje tudi primer *kopati se* v povezavi s *kopati*.

Medtem ko *kopati*⁴ pomeni *umivati* in *umivati se* pomeni *umivati sebe*, za *kopati se*⁵ (glede na SSKJ) ne moremo reči, da pomeni *kopati sebe* in pomen enačiti z *umivati se*, pač pa je *se* prosti morfem glagola. Glagol *kopati se/sebe* (glagol *kopati* s povratnim zaimkom *se* v pomenu *umivati se*) je v rabi manj pogost (s čimer se bomo ukvarjali v naslednjem podpoglavju).

Po SSKJ-ju *kopati se* pomeni: »biti, gibati se v vodi zaradi osvežitve, krepitev«⁶; z drugimi besedami plavati, čofotati ipd. Primer dokazuje, da prostomorfemski *se* še zdaleč ni izpraznjen in da poleg 'povratnosti', ki je njegova stalna sestavina obstajajo še druge, ki lahko (po obliki podobne) glagole že bistveno ločujejo med seboj po njihovem pomenu.

Oba glagola *kopati* in *kopati se* najdemo v SSKJ-ju pod istim geslom *kopati*, saj sta pomensko sorodna (*kopati se* je podgeslo).

4.1.1 Razdelitev in vprašanje (ne)rabe glagola *kopati (se)* s povratnim zaimkom

Na tem mestu bomo še dodatno preverili rabo oz. nerabo glag. *kopati se/sebe* (v pomenu *umivati se/sebe*). Hipotezo nerabe oz. zelo redke rabe iz prejšnjega poglavja bomo poizkusili dokazati s tremi različnimi korpusi:

- FidaPLUS (časopisno in revijalno gradivo, strokovna literatura ter leposlovje, besedilni drobiž itd.),
- GOS (korpus govornjene slovenščine) in
- Nova beseda (besedila iz Dela, govornjenega besedila iz sej DZ RS, leposlovja itd.).

⁴ SSKJ: *v vodi odstranjevati umazanijo s telesa*

⁵ SSKJ: *biti, gibati se v vodi zaradi osvežitve, krepitev*

⁶ SSKJ, DZS, Ljubljana, 2002.

FidaPLUS	geslo (umivati)	podgeslo (plavati)	v pomenu <i>umivati</i> (<i>se</i>) – ni v SSKJ
	<i>kopati</i>	<i>kopati se</i>	<i>kopati se</i>
iskalni pogoji	kopa*	kopa*//se	kopa*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov – le glede na iskalne pogoje	71.083	11.828	11.828⁷
procent pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	1	33	6
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	711	3903	710

- Mary jo je prijela za roko in jo popeljala do vodometa, kjer so se ponavadi kopale ptice, in jo dvignila, tako da si je lahko na vodni gladini ogledala svojo podobo.
- Preživel je zelo prijetno popoldne, saj se je več kot nagledal petdesetih lepotic, ki so nenehno skrbele za svojo lepoto, se kopale in mazilile z odišavljenimi olji in vonjavami.

Od prvih 100 pregledanih zadetkov se jih je (v pomenu *umivati se*) ujemalo kar 6, kar je v primerjavi s 33 (*plavati*) kar precej. Vendarle sta prva dva primera bolj kot ne mejna in bi jima lahko celo pripisali dvojnost oz. preplet denotata (*umivati* in *kopati se*). – Ptice v vodi čofotajo in se umivajo. Podobno pa lepotice v termah verjetno tako plavajo, kot se tudi umivajo (glede na to, da se kasneje mazilijo z olji).

⁷ Število vseh zadetkov se pri »obeh glagolih« *kopati se* ujema, saj so iskalni pogoji za oba isti. Korpus poleg oblikovne ne omogoča tudi pomenske razvrstitve besed. Od vseh omenjenih (tudi pomenskoneujemajočih se) sem posamično preveril prvih 100 zadetkov in preko njih izračunal procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov. Enako pri številu vseh zadetkov v nadaljevanju velja za GOS in Novo besedo.

- "Saj ni nič narobe? Kopala sem se?"
- KOPAT SE GREM.

Iz drugih dveh primerov je zadeva nekoliko nejasna zaradi premalo sobesedila. – Sami se ponavadi kopamo (umivamo) v domači kopalnici in smo zaradi tega nedosegljivi, lahko pa bi tudi vračali telefonski klic iz počitnic. Medtem ko drugi od omenjenih primerov zaradi le ene povedi ne dopušča niti sklepanja o točnem denotatu glagola.

- Včasih so ga uporabljali kot mazilo za rane (nekateri še danes!), v starem veku pa so se bogate ženske kopale v vodi, ki so ji primešale med.
- Tudi ko kuham, so v moji bližini, v stolčkih in me gledajo, jaz pa se pogovarjam z njimi. Le kadar se kopamo, potrebujem pomoč. V vodi so strašno radi in komaj čakam, da bodo znali sami sedeti in da bodo lahko v vodi dalj časa."

V zadnjih dveh primerih pa bi lahko z gotovostjo potrdili pomen denotata (*umivati se*).

GOS	geslo (umivati)	podgeslo (plavati)	v pomenu <i>umivati</i> (<i>se</i>) – ni v SSKJ
	<i>kopati</i>	<i>kopati se</i>	<i>kopati se</i>
iskalni pogoji	kopa*	kopa*	kopa*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov – le glede na iskalne pogoje	44	44	44
število pregledanih pomenskoneujemajočih se zadetkov	2	19	1

- »a tu bi se lahko kopali v stoječem položaju mislm da mam mislm da mam dva teta več ko to je za kopanje« (Resničnostni šov, v katerem udeleženci živijo na kmetiji. Večerna oddaja.)

V korpusu govornjene slovenščine je prisoten le en primer.

Nova beseda	geslo (umivati)	podgeslo (plavati)	v pomenu <i>umivati</i> (se) – ni v SSKJ
	<i>kopati</i>	<i>kopati se</i>	<i>kopati se</i>
iskalni pogoji	kopa*	kopa*	kopa*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov – le glede na iskalne pogoje	29.199	29.199	29.199
procent pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	0	23	6
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	0	6716	1752

- Le mir! Tu notri se kopa gospa Veronika in hoče mir. Gospoda, poravnajta svoj prepir drugje.
- Preureja in popravlja svojo zunanost, doslej zapostavljeno, ogleduje se, si prigovarja, uvaja dušo in telo za oni dan, ko bo z njima sprejel hetero. Kopa se pogosto in v vreli vodi, pokriti z dišečimi penami, prha se v mrzli.
- Pisatelj Thornton Wilder je v družbi pripovedoval o stari dami, ki je imela doma zlato ribico v kopalni kadi. Neka puritanska gospodična je vprašala: »Kaj pa naredi, kadar se kopa?«
- Neka puritanska gospodična je vprašala: »Kaj pa naredi, kadar se kopa?« Wilder ji je smehljaje se odvrnil.

Za prve štiri primere lahko rečemo, da so nedvoumni. Obstaja le majhen dvom pri kopanju v vreli vodi, a verjetno ne gre za dobesedno vrelo vodo – le precej vročo.

- Ljudje so tukaj zelo prijazni, zmeraj nas vabijo, da nas prepeljejo na otok za dvajset dinarjev. Kdor pa je umazan, se lahko kopa v jezeru. Nekateri se kopajo vsak dan dvakrat in je včasih jezero čisto motno.

Za zadnji primer pa lahko trdimo, da je mejni in je zanj značilna dvojnost oz. preplet denotata (*umivati* in *kopati se*).

Nova beseda	geslo	podgeslo (plavati)	v pomenu umivati (se) – ni v SSKJ
	<i>kopati</i>	<i>kopati se</i>	<i>kopati se</i>
iskalni pogoji	kopal	kopal	kopal
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov – le glede na iskalne pogoje	394	394	394
procent pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	1	19	1
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	4	75	4

- skrbno si prizadevaš, da ne odrgneš s kože njenega duha, ki se ga je navzelo tvoje telo, dolgo se kopaš, preden se ti zdi, da si čist, vendar se zaradi čistoče nisi kopal in ti je samo pretveza, da se lahko kopaš, misli ti otrpnejo in ni ti do nikakšnih sklepov za jutri ali pojutrišnjem

Prejšnji iskalni pogoji za *kopati* (kopa*) niso ponudili nobenega zadetka (izmed prvih 100), zato sem poizkusil še s podrobnejšimi iskalnimi pogoji (kopal). Izmed prvih 100 sem našel le en primer. Prav tako sem našel le en primer *kopati se* (*umivati se*), je pa zato primer v svojem pomenu nedvoumen.

Vsi trije korpusi potrjujejo manjšo rabo glagola *kopati* (*se*) (v pomenu *umivati sebe*), a prav gotovo ne njegovega neobstoja v rabi.

Zanimiv je še primer iz SSKJ-ja, ki pa zaradi potencialnega pravila izpuščanja enega od dveh *se* (pri dveh glagolih v povedku) ne uspe dokončno razjasniti dvomov: »kópati tudi kópáti -am in -ljem nedov. (ó á ó) v vodi odstranjevati umazanijo s telesa: mati kopa otroka; kopati bolnika; pogosto se umivati in kopati« – se umivati in se kopati ali le kopati (brez se) in se umivati?

Vendarle je geslo *kopati* (umivati) v SSKJ-ju kljub dvomom pravilno izpisano, saj v sebi zajema tudi pomen glagola *kopati se/sebe* s povratnoosebni zaim. (*umivati se/sebe*).

4.2 Poudarjena povratnost

»Poudarjeno povratnost izražajo glagolske zloženke s prvo sestavino *samo-*, npr. samodisciplinirati se, samooklicati se, samouničevati se, samopotrjevati se, samozadovoljevati se; poudarjeno intenzivnost in stopenjskost dejanja pa glagolske sestavljenke s predponskima obraziloma *na-* in *se* torej označuje samo povratnost dejanja in s tem tudi 'samodelovanje'. Vlogo samopovratnega in samodelovalnega *se* potrjujejo razmerja tipa *jasniti* : *jasniti se (mu)*, *bistriti* : *bistriti se (mu)*, *vrniti* : *vrniti se (mu)* ipd. [...]

Čisto samopovratnost *se* pomenljivo potrjujejo možne zveze s povratnoosebim zaimkom kot *pogovarjati se sam s sabo*, *ukvarjati se sam s sabo*, *smiliti se samemu sebi* [...]

Visoka stopnja pomenske izpraznjenosti *se* omogoča tudi različice kot *premisлити se/si* in *upati se/si*.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

Vendarle visoka stopnja pomenske izpraznjenosti drži le za 'povratnost' prostega morfema in ne glagolskega pomena na splošno. Prosti morfem *se* ima v tem primeru pomenskorazločevalno vlogo med glagoloma (oz. med slovarskim geslom in podgeslom) *premisлити* in *premisлити se* (ali *upati* in *upati se*). Pravzaprav gre za dva sorodna, a pomensko različna glagola (glej prej omenjeno razlago *kopati* in *kopati se*), katerih različen pomen se na zunaj loči le po prostem morfemu *se*. Tako na tem mestu (zaradi omenjene dvojnosti) ne moremo govoriti o visoki stopnji pomenske izpraznjenosti. O tej bi lahko govorili oz. jo potrdili, v kolikor bi obstajal glagol brez (v pomenu sorodne, a drugačne) dvojnice z oz. brez prostega morfema *se* ter obenem njegov prosti morfem *se* ne bi več nosil 'povratnosti' kot še zadnje pomenskosti – prosti morfem bi bil pomensko povsem izpraznjen.

4.3 Glagolska prehodnost

»Prehod glagolske dejavnosti z nosilca na prizadeto in s tem tudi glagolska prehodnost nastane v primerih *sprehajati se* > *sprehajati se s psom* > *sprehajati psa* v pomenu 'voditi psa na sprehod'; razvojno smiselno v isti smeri pa to ne gre v primerih *sprehajati se s prijateljico* (razen mogoče v primerih *sprehajati se z invalidko* > *sprehajati invalidko*, kjer pa raba ni izkazana).« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

V SSKJ-ju najdemo pod svojim geslom glagol *sprehajati se* (počasi, umirjeno hoditi za razgibanje, oddih, navadno na prostem). Glagol *sprehajati* (npr.: *sprehajati psa*) pa je njegovo podgeslo (voditi na sprehod).

Med glagoloma ni bistvene pomenske razlike. Razlago SSKJ-ja bi za podgeslo *sprehajati* lahko razširili glede na razlago gesla *sprehajati se*. Torej bi *sprehajati* lahko razložili – voditi na počasen, umirjen sprehod za razgibanje, oddih, navadno na prostem). Gre torej za isti glagol in je glagol v SSKJ-ju izpisan narobe? Bi moral biti izpisan brez prostega glag. morfema, ki v tem primeru to ne bi bil?

Torej govorimo le o obvezni glagolski prehodnosti ('povratni vezljivosti')? Glagol nase veže predmet, ta pa je lahko tudi osebni povratni zaimek *se* (*sprehajati se*).

Kot primer za ovrzitev te teze bi lahko podali primer: *sprehajati se s psom*, s pomenom iz SSKJ-ja (počasi, umirjeno hoditi za razgibanje, oddih, navadno na prostem – s psom). A če to še podrobneje razčlenimo in razložimo dobimo še dodatni argument za potrditev teze.

Sprehajati se s psom – Jaz sem se sprehajal (sprehajal sebe), obenem pa sem sprehajal še psa. *Sprehajati psa* – (Moj edini/poglavitni namen je) sprehajati psa (in ne sebe). Sprehajati sebe je le dodatni/postranski, in le zato ne omenjeni, rezultat. Torej *se* ni omenjen, ne zaradi drugega pomena glagola (gre za en in isti glagol) ali kateregakoli drugega razloga, temveč le ker za besedilo/sporočilo to ni bistveno (poudarek je na prizadetem, v našem primeru psu).

A vendarle gre za pomensko poudarjeno razliko med glagoloma, saj ne moremo trditi, da se vsakič, ko sprehajamo psa, sprehajamo še sami. Niti ni nujno, da je, ko sprehajamo psa (počasi, umirjeno hoditi za razgibanje, oddih, navadno na prostem), to sprehajanje za oddih tudi nam.

Vprašanje, ki se odpira, je, kdaj nastane preskok iz povratnega os. zaim. v prosti glag. morfem. Kdaj nastane prehod iz povratnega zaim. *se* v prosti glag. morfem, in s tem novi pomensko soroden, a različen glagol, ki si zasluži vsaj svoje podgeslo (npr. *ubiti/ubiti se*, *sprehajati se/sprehajati*)?

Podobno v nadaljevanju ugotavlja, da »je morfem *se* (od zaimenske so samo samopovratne vrednosti) lahko sprožilec dvoje proste morfemskosti v obliki zaslonskega niza, npr. *hraniti* – *hraniti se z/s*, *interesirati* – *interesirati se za*, *izdajati* – *izdajati se za*, *izgovarjati* – *izgovarjati*

se na, izoblikovati – izoblikovati se v, nanašati – nanašati se na, ograjevati – ograjevati se od, poglobiti – poglobiti se v, preživljati – preživljati se z, šteti – šteti se za – šteti se v, zagrebsti – zagrebsti se v, zavzemati – zavzemati se za, znesti – znesti se nad ipd.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

Pozornosti ne bomo preusmerjali k sprožilcu dvojne proste morfemskosti, ampak bomo ostali pri povratnosti. Zgornji glagoli so v SSKJ-jevih geslih zapisani brez prostega morfema, s tem so zapisani v podgeslih.

V enem izmed naslednjih poglavij bomo preskok (iz zaimka v morfem oz. pomenski preskok iz enega v dva različna glagola ali drugače v glagol z geslom in podgeslom) s pomočjo Pleteršnikovega slovarja poskušali najti pri glagolih *kopati* in *kopati se* ter pri nekaterih drugih glagolih iz prejšnjega odstavka, pri katerih bomo verjetno prišli do enakih oz. podobnih zaključkov. Pri vseh teh glagolih je v neki točki jezikovnega razvoja prišlo do pomenskega preskoka iz enega v dva različna pomena.

V razlagi podgesla – *sončiti se* (biti, nahajati se kje obsijan s soncem) je za razlago le prostega morfema *se* uporabljen povratni zaim. *se*. Podgeslo spada pod geslo *sončiti* (izpostavljati telo, del telesa delovanju sončnih žarkov). Lahko v tem primeru torej sploh govorimo o prostem morfemu *se* ali pa je ta v resnici povratni zaim. in kot tak 'njegov' glagol ne potrebuje svoje posebne razlage (v podgeslu)?

Temu oporeka pogostost rabe, saj glagol *sončiti* skoraj vedno nase veže konkretni povratni zaim. *se*, verjetno je zato veliko pogostejša pojavitev svoje geslo in je *sončiti* le njegovo podgeslo.

Pogostost rabe je izkazana v spodnji tabeli po iskanju v korpusu FidaPLUS.

	<i>sončiti se</i>	<i>sončiti</i>
iskalni pogoji	sonči*//se	sonči*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov – le glede na iskalne pogoje	1720	2071
število pomenskoneujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	100	4

»Že ustaljene so zveze *ukvarjati se z*, *zmeniti se za*, *preleviti se v*, kjer predložni morfem uvaja prehodnost oz. vezljivost glagola. Prosti predložni morfem torej modificira glagolski pomen in s tem hkrati pomensko usmerja dejanje/dogajanje na druge udeležence, npr. *spopasti se z/s* (nav. ekspr.) – 'začeti reševati, opravljati kaj težavnega, neprijetnega', *posloviti se od* (nav. ekspr.) – 'nehati uporabljati, uživati'; *sončiti se v* (ekspr.) – 'biti v veliki meri deležen naklonjenosti nekoga'.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

Pozornost bomo usmerili na ekspresivnost (npr. *sončiti se v* (ekspr.)) in ostale za frazeme značilne lastnosti: večbesednost, stalnost oblike in pomenov, določena neizpeljivost/nepredvidljivost pomena ter že omenjena ekspresivnost. Večbesednost je v našem primeru odvisna od vprašanja – osebni povratni zaim. ali prosti glag. morfem. O stalnosti oblike ni dvoma, prav tako ne o določeni neizpeljivosti pomena⁸, saj nanjo pravzaprav vpliva tudi ekspresivnost. Načeloma bi torej (v kolikor bi lahko potrdili tezo za os. povratne zaim.) pri glagolih s *se* govorili o samostojnih frazemih ali gre res le za enobesedne idiomatske izraze (*zatreskati se* – ekspr. *zaljubiti se*). Spodnja meja pri frazemih je nad besedo (zloženko) in besedno zvezo (sklopom), ki je že frazem (na lepem > na vsem lepem).⁹

4.4 Prostomorfemska produktivnost glagolov

O povezanosti glagolov s prostimi morfemi in frazemi pa v nadaljevanju ugotavlja tudi A. Žele: »Niso vsi glagoli enako prostomorfemsko produktivni – pričakovano se s prostimi morfemi (enakoizraznimi z zaimki) pomensko modificirajo glagoli s prvotnimi pomeni »ravnanja«, npr.: lomiti, kidati, mahniti, odnesti, pihniti, pobrisati, stisniti, ucvreti, udreti ipd. [...] primeri omogočajo ločevanje med prostimi modifikacijskimi morfemi *ucvreti jo* (pog., ekspr.), *lomiti ga* (pog., ekspr.), *pokronati ga* (pog.), *zažurati ga* (pog., ekspr.) in udeleženjskimi morfemi tipa *odnesti jo* (pog. ekspr.), *napeti jih* (pog. ekspr.); vsi so leksikalizirani, le da nekateri ohranjajo udeleženske lastnosti in zato lahko o njih govorimo kot o besednozveznih frazemih, npr. *odnesti jo* »glavo« *celo*, *napeti jih* »očitke« *komu*, *imeti ga* »alkohol« *pod kapo*, drugi pa so udeleženjsko izpraznjeni ali posplošeni do te stopnje, da

⁸ SSKJ: »sončiti se ekspr. 1. biti, nahajati se kje obsijan s soncem: na pobočju se sonči vas 2. v zvezi z v biti v veliki meri deležen naklonjenosti koga«.

⁹ Teorija o frazemih je vzeta iz predavanj prof. Erike Kržišnik (SKJ 3), 2010/11.

lahko samo morfemsko preusmerijo in morfemsko modificirajo obstoječi korenski pomen glagola v glagolski besedni frazem tipa *mahniti jo, rezati jo, stisniti jo, ucvreti jo, lomiti ga, pokronati ga* ipd.¹⁰ (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

Modifikacije določenih glagolov s prostimi morfemi (enakoizraznimi z glagoli brez morfemov) so vse leksikalizirane, le da je pri nekaterih soudeleženec (poleg agensa) nakazan (z os. povratnim zaim. in ne s prostim glag. morfemom), npr.: *odnesti jo* »glavo« *celo, napeti jih* »očitke« *komu, imeti ga* »alkohol« *pod kapo*, drugi (udeležensko posplošeni) pa le s pomočjo morfema modificirajo obstoječi pomen glagola v glag. frazem, npr. *mahniti jo, rezati jo, stisniti jo, ucvreti jo, lomiti ga, pokronati ga* ipd.

Dokazi za minimalne glag. frazeme so:

- sklanjanje (oblika rabe) – *odnesti jo* (Če te dobi v roke, je ne boš dobro odnesel.),
- predvidljivost reference – *cukati ga* (cukati alkohol),
- zamenljivost sestavine – *zagosti jo* (zagosti kakšno),
- krajšanje – *primazati jo* (primazati jo okrog ušes),
- pomenska razločevalnost – *pihniti ga, pihniti jo* (Jo in ga sta pomensko razločevalna.).¹¹

»Tako besedni kot besednozvezni glagolski frazemi pa se lahko delijo po temeljnih glagolskih pomenskih skupinah:

1. ravnanje: *biksati ga, kidati ga/jo, kronati ga, lomiti ga, pihniti ga, sekati ga* v pomenu »počenjati neumnosti, lahkomiselnosti« s faznimi različicami *pokidati ga/jo, pokronati ga, polimiti ga/jo* v pomenu »narediti neumnost, lahkomiselnost«,

2. premikanje: *pihniti jo, pobrisati jo, ucvreti jo* v pomenu »steči, pobegniti«, *pobirati jo* »hitro iti«, *pobrati jo, stisniti jo* »hitro oditi, zbežati«,

¹⁰ Erika Kržišnik: Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja). Doktorska disertacija. FF, Ljubljana, 1994.

¹¹ Teorija o frazemih je vzeta iz predavanj prof. Erike Kržišnik (SKJ 3), 2010/11.

3. rekanje: *razdirati jih* »šaliti se«, *napeti jih* »ozmerjati«,

4. ovrednotenje stanja/lastnosti: *izkupiti jo/jih* »biti deležen neprijetnega stanja«, *odnesti jo* »ostati živ, biti rešen«.

Prosti morfem se v določenih primerih lahko zamenja s svojo zaimensko različico, npr. *polomiti ga/jo*, kar nakazuje njegovo pomensko izpraznjenost, nasprotno pa lahko deluje tudi pomenskorazločevalno pri *pihniti ga* (»posrečiti se, uspeti« nasproti npr. *polomiti ga*) v primerjavi s *pihniti jo* (»pobrisati jo«).« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

4.5 Nastajanje oz. ustaljevanje novih glagolov

»Nova pojmovnost in predmetnost postopoma utrjujeta oz. ustaljujeta nove glagolske leksikalizacije: *apelirati na*, *biti in/v*, *konkurirati z/s*, *lobirati za* [...] Iz nekdanje zveze *abstinirati se pri volitvah* se danes uporablja zveza *abstinirati volitve*. [...]

Prostomorfemskost, tako zaimenska kot predložna, je samo eden od procesov v nastajanju in ustaljevanju nove leksike, je torej del pomenotvorja in besedotvorja zlasti glagolov, in hkrati potrjuje in utrjuje potrebnost skladenjskega besedotvorja v nadaljnjem oblikovanju in vzdrževanju sistemskosti v jeziku in pomaga pri sledenju sprotnih sprememb iz skladnje v leksiko.« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

5. BREDA POGORELEC: POVZETEK SLOVENSKE SKLADNJE

5.1 Delitev stavkov na agentne in deagentne stavke

Nevezalni (nekopulativni) stavki so razdeljeni glede na agens (vršilec dejanja) na agentne in deagentne stavke. (Pogorelec, 1977)¹²

5.1.1 Agentni stavki

Zanje je značilno, da imajo agens, običajno tudi/je to osebek, in so v tvorniku.

Primeri:

- Gozdarji podirajo smreko.
- Oče je daleč naokoli poznal vse hiše in vse družine, njih preteklost, sedanje odnose in razmere.
- O zakonih so poslanci sklepali v parlamentu.

Pripombe: povedek ni v povratni obliki ali v pasivu.

5.1.2 Deagentni stavki

Zanje je značilno, da so brez agensa (ta je le nakazan) in so v trpniku.

5.1.2.1 Primeri za dvodelne deagentne stavke:

- Smreka se je podirala.
- Smreka je podrta.
- Očetu so bile daleč naokoli poznane vse hiše.

Zanje je značilno, da nimajo agensa (oz. je ta le nakazan), imajo pa osebek.

5.1.2.2 Primeri za enodelne deagentne stavke:

- O zakonu je bilo sklenjeno v parlamentu.
- Nekje iz teme je vpraševalo in se jadilo.
- Pooblačilo se je. Rosi.
- V travi se je zganilo.
- V očeh me je skelelo.

¹² Breda Pogorelec: Povzetek slovenske skladnje, strojepisni avtogram, Ljubljana, 1977.

- O tem se je že govorilo.
- Bolniku se je izboljšalo. – Bolniku gre na bolje.

Zanje je značilno, da nimajo niti agensa, ki je lahko le nakazan, niti osebka.

Iz primerov¹³ je razvidno, da se povratni osebni zaimek pogosteje pojavlja v trpniku.

5.2 Deagentnost

»Pojem deagentnosti je širši od pojma trpnih (pasivnih) deagentnih zvez, ki tvorijo le del.

Vršilec dejanja navadno ni ekspliciran, sploh ne v položaju gramatičnega osebka, ni pa a priori neznan.

V nekaterih primerih je mogoče poleg reflektivne glagolske oblike uporabiti tudi opisni pasiv (trpnik brez agensa):

- Kosilo se kuha. Kosilo je skuhano.
- Hiša se gradi. Hiša je zgrajena.

V strukturah z deagentno postavljenim dej(anj)em se uporablja povratna oblika zaimka *se* (prosti morfem): glagolsko obliko s *se* imenujemo reflektivna (povratna) oblika (kuha *se*, gradi *se*).

Povratno obliko glagola je treba ločiti od stalno povratnega, reflektivnega glagola: smejati *se*, ali od reflektivne paradigme prehodnega glagola (izgubiti : izgubiti *se*). Povratna oblika s prostim morfemom *se* je tvorjena pri sicer nepovratnih glagolih: možnih je samo nekaj takih oblik pri nekaterih nepovratnih glagolih, npr. jesti : jem (je *se*, jedo *se*/jesta *se*), ležati : leži *se*.

Za deagentne se v tradicionalni gramatiki uporablja približna oznaka impersonalni (brezosebni), kar je napačno, ker je – razen pri brezagentnih – v deagentnih vršilec dejanja (agens) samo potisnjen iz prvega plana, s tem da ni v pričakovanem položaju osebka (N₁).

Primer: Stalo se je celo na nasipu.

¹³ Primeri (in razdelitev agentnih in deagentnih stavkov) so vzeti iz vira Breda Pogorelec: Povzetek slovenske skladnje, strojepisni avtogram, Ljubljana, 1977.

Deag. stavki so dvodelni ali enodelni.

Dvodelni deagentni stavki so pri prehodnih (predmetnih) glagolih; opisni pasiv ni mogoč pri neprehodnih (nepredmetnih glagolih). Enodelni (deagentni) so mogoči tudi pri neprehodnih (nepredmetnih) glagolih.« (Pogorelec, 1977)

5.3 Razdelitev na različne oblike prostega morfema *se* oz. povratnega zaimka

razdelitev Brede Pogorelec	povratna oblika glagola	stalno povratni reflektivni glagol	refleksivna paradigma prehodnega glagola
primeri	jesti – je se, ležati – leži se	smejati se	(izgubiti) – izgubiti se
obrazložitev glede na SSKJ	Povratna oblika kot geslo ali podgeslo v SSKJ-ju ne obstaja. Gre za trpno obliko.	kot geslo	kot podgeslo
primer istega slovarskega gesla	(gospodinja) Umiva posodo. Posoda se umiva.	/	Umiva (mati) posodo. Otrok se umiva.

Ob razdelitvi je potrebno opozoriti, da je Breda Pogorelec enačila klitično obliko povratnoosebnega zaimka *se* s prostim morfemom (seveda pa ne tudi obratno): »Osnovno sredstvo, ne da bi eksplicirali agens, je klitična oblika povratnoosebnega zaimka *se* (VF *se*), imenovanega tudi prosti morfem.« (Pogorelec, 1977)

6. ADA VIDOVIČ MUHA: SLOVENSKO LEKSIKALNO POMENOSLOVJE

6.1 Prosti morfem *se* se lahko eventuelno razume kot povratnoosebni zaimек

Na pojavljanje določenih glagolov tudi s prostim morfemom *se*, sicer v nekoliko drugačnem kontekstu, opozori tudi Ada Vidovič Muha. Prosti morfem *se* (pri glagolu *imeti se*) je mogoče razumeti tudi kot povratnoosebni zaimек:

»Glagol *imeti se* pojavlja tudi z morfemom *se – imeti se*:

Imamo se dobro, slabo, kjer bi *se* ev. lahko razumeli kot povratnoosebni zaimек torej *Imamo sebe v dobrem/dobro*; po pretvorbi P2: *(Mi) smo 'se nahajamo' v dobrem, slabem oz. Smo dobro, slabo*; tako tudi npr. *Kako se imate? – Kako ste oz. ev. V čem ste 'se nahajate?'; Ima se kot še nikoli*; sem gre tudi naklonska varianta *dobro se imej – Želim ti dobro / Naj ti bo dobro / Bodi v dobrem.*« (Vidovič Muha, Slovensko leksikalno pomenoslovje, 2013)

V potrditev te teze oz. ev. mogočem razumevanju morfema kot povratnoosebnega zaimka, bi še enkrat opozorili na pomembnost in pravilnost sklepanja A. Žele: »Vsaka posamezna konkretna raba potrjuje, da prostomorfemski *se/si* ni nikoli pomensko povsem izpraznjen ('povratnost' je stalna sestavina).« (Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013)

6.2 Nedoločenost pomena oz. slovarskega gesla v primerjavi s podgeslom

V nadaljevanju ugotavlja, da redakcija glagola *imeti* v SSKJ-ju ni bila kos zahtevnosti in obširnosti pomena omenjenega glagola, saj ta obsega »triindvajset pomenskih enot, od tega osemnajst pomenov (pomenske enote, zaznamovane s številkami) in pet podpomenov (pomenske enote, zaznamovane z dvema poševnicama) – vse s t. i. glavnimi razlagami, in premnogi količki (ena poševnica) ne izkazuje temeljne pomenskorazčlenitvene logike oz. natančneje – ta logika je prepoznavna samo v prvem pomenu, ko gre za pravo svojilnost.« (Vidovič Muha, Slovensko leksikalno pomenoslovje, 2013)

Glagol *imeti* je glagolski primitiv, teh pa ni mogoče slovarsko členiti. Pa vendar lahko iz primera sklenemo, da velja podobno za večino glagolov s prostim morfemom *se*. Saj ta različno vpliva na glagolski pomen. Lahko v obliki glagolskega podpomena (slovarsko

podgeslo), spremembi pomena ali celo mejitvi na frazem. K večji zbeganosti pa pripomore še dejstvo, da je velikokrat nedoločljivo, ali naj nek 'se' že uvrstimo k prostemu morfemu ali še vedno k povratnoosebni zaimkom. Kdaj oz. kje določiti to mejo – je ta meja le raba, ki določen glagol, ki se večinoma pojavlja s 'se' in le redkokdaj (ali nikoli) brez njega, uvršča med 'povratne' glagole?

Odgovore na to bomo poiskali v korpusu FidaPLUS oz. s primerjavo Pleteršnikovega slovarja in SSKJ-ja.

7. UPS IN RPS GLAGOLOV BREZ IN S PROSTIM MORFEMOM SE

Namen izpisovanja in primerjanja uvrščevalnih pomenskih sestavin med gesli in podgesli je bil poiskati kakršnokoli (pomensko) povezavo, ki bi nam v nadaljevanju lahko pomagala pri geselski razdelitvi glagolov in kasneje še razmejevanju povratnoosebne zaimka *se* od enakoizraznega prostega morfema.

Najprej je izpisano geslo, pod njim pa njegovo podgeslo.

glagol	UPS ¹⁴	RPS ¹⁵
<i>kopati</i>	odstranjevati umazanijo	s telesa v vodi
<i>kopati se</i>	biti, gibati se	v vodi zaradi osvežitve, krepitve
<i>sprehajati se</i>	hoditi	počasi, umirjeno za razgibanje, oddih, navadno na prostem
<i>sprehajati</i>	voditi	na sprehod
<i>sončiti</i>	izpostavljati telo, del telesa	delovanju sončnih žarkov
<i>sončiti se</i>	biti, nahajati se	kje obsijan s soncem

¹⁴ uvrščevalna pomenska sestavina

¹⁵ razločevalna pomenska sestavina

<i>premisлити</i>	usmeriti dejavnost v zavesti	v kaj, da bi prišlo do jasnosti, zaključkov
<i>premisлити se</i>	spremeniti	v mislih prvotno odločitev
<i>upati</i>	biti v duševnem stanju,	ko se vidi možnost za rešitev iz težkega položaja
<i>upati se</i>	biti pogumen	dovolj za kako dejanje
<i>učiti</i>	usposablјati	s posredovanjem znanja za opravljanje določenega dela, dejavnosti
<i>učiti se</i>	usposablјati se	s sprejemanjem znanja za opravljanje določenega dela, dejavnosti
<i>nasmejati se</i>	[sopomenska definicija]	nasmehniti se, zasmejati se
<i>nasmejati se</i>	zadovolјiti potrebo/željo	svojo po smejanju
<i>nasmejati</i>	zadovolјiti potrebo/željo	komu po smejanju
<i>utopiti</i>	usmrtiti s potopitvijo	pod (vodno) gladino, da v pljuča vdre voda
<i>utopiti se</i>	priti pod (vodno) gladino in se zadušiti	zaradi vdora vode v pljuča nehote; utoniti
<i>izgubiti</i>	priti v položaj,	ko se ne ve, kje določena stvar je, nehote, nepričakovano
<i>izgubiti se</i>	priti v položaj,	v katerem osebek ne ve, kje natančno je in kam mora iti
<i>iskati</i>	prizadevati si	priti do česa (izgubljenega, manjkajočega, odsotnega)
<i>iskati se</i>	prizadevati si	spoznati svoje bistvo
<i>iskati se</i>	[trpnik]	primer: Išče se roparja/Silvo Plut/Silva Plut.
<i>imeti</i>	izraža,	da je kaj osebkova svojina
<i>imeti se</i>	izraža,	da je osebek v stanju, kot ga nakazuje določilo (dobro, slabo ...)

<i>prepisovati</i>	pisati	na novo
<i>prepisovati se</i>	[trpnik]	Prepisovalo se je. Prepisuje se.
<i>smejati se</i>	z izrazom kazati zlasti veselje	na obrazu, navadno z raztegnjenimi ustnicami, in glasovi

7.1 Primerjava glagolskih gesel in podgesel glede na njihov UPS

Glagole bi lahko glede na primerjavo UPS njihovih gesel in podgesel razvrstili v različne skupine:

- glagoli s popolnoma drugačnim UPS (kopati/kopati se, sprehajati se/sprehajati, sončiti/sončiti se, premisliti/premisliti se, upati/upati se),
- glagoli z enakim oz. s podobnim UPS – z edino razliko, da imajo glag. s prostim morfemom *se* tega tudi v UPS in obratno (učiti/učiti se, nasmejati se/nasmejati, utopiti/utopiti se),¹⁶
- glagoli z enakim UPS – le da ima glag. brez prostega morfema tega v RPS in obratno (izgubiti/izgubiti se),
- glagoli s popolnoma enakim UPS – prosti morfem *se* imata oba UPS (iskati/iskati se),
- glagoli s popolnoma enakim UPS – noben UPS nima prostega morfema (imeti/imeti se).

Oprijemljivejših in za (o prostem morfemu *se*) nadaljno obdelavo uporabnih povezav med gesli in podgesli nam opravljena analiza ni podala.

¹⁶ Pri glagolih *učiti/učiti se* in *nasmejati se/nasmejati* (s skoraj enakim UPS) gre za isto dejavnost, le da imata potencialni povedi z variacijo gesla in podgesla ravno obrnjena vršilca dejanja.

8. ISKANJE IN PRIMERJAVA V KORPUSU FIDAPLUS

Glavni namen iskanja po korpusu je bil poiskati povezavo med predvideno prevladujočo rabo slovarskega gesla glede na svoje podgeslo. V ozadju tega je namreč vprašanje, kaj sploh določa nek glagol kot slovarsko geslo in podgeslo, ali drugače, po katerem načelu so bila slovarska (pod)gesla (hierarhično) določena. Predvidevali smo, da glede na prevladujočo pogostost rabe enega glede na drugega.

Obenem bi se lahko približali geselski razdelitvi (povratnih) glagolov in morebitnem razmejevanju povratnoosebnega zaimka *se* od enakoizraznega prostega morfema.

8.1 Predstavitev korpusa FidaPLUS

Korpus slovenskega jezika FidaPLUS (<http://www.fidaplus.net/>) obsega kar 621.150.000 besed. Od tega je večina, tj. 65,26 % časopisnega, 23,26 % revialnega, 8,74 % knjižnega, 1,24 % internetnega in 1,50 % drugega gradiva.

8.2 Razlaga znakov, potrebnih za iskanje po FidiPLUS

* – znak za necelo ali delom necele besede nadomesti njeno poljubno nadaljevanje

// – znak med dvema besedama pomeni pogoj za iskanje besedil, ki vsebujejo besedi ob znaku, ki sta v medsebojni bližini

8.3 Predstavitev/razlaga iskanja frazemov po FidiPLUS s pomočjo primerov

Ob iskanju leksema *smejati se* sem v iskalnik vpisal – *smej*//se*.

Znak * pomeni pogoj za iskanje besedil, ki vsebujejo besedo, ki se začne na *smej* in se poljubno nadaljuje oz. niti ni nujno, da se nadaljuje.

Znak // med obema besedama pomeni, da morata biti obe zgoraj zapisani obliki v bližini do nekaj besed v besedilu.

Medtem ko pogoj za iskanje *se* ne dopušča nobene druge variante besede (s kakršnimikoli priponami in končnicami).

8.4 Pogostost rabe pri posameznih glagolih

Že omenjeni glavni namen iskanja po korpusu je bil poiskati povezavo med predvideno prevladujočo rabo slovarskega gesla glede na svoje podgeslo. Po predvidevanju naj bi v rabi prevladovala gesla.

Okvirna raba je glede na korpus razvidna v zadnji vrstici vsake tabele. Že zaradi prvega primera pa je mogoče podvomiti o naši hipotezi o prevladujoči (čeprav pomensko nepovezani) rabi gesel, saj je geslo *kopati* kar več kot petkrat manj pogosto od svojega podgesla *kopati se*.

	geslo ¹⁷	podgeslo
	<i>kopati</i>	<i>kopati se</i>
iskalni pogoji	kopa*	kopa*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	71.083	11.828
procent pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	1	33
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	711	3903

	<i>učiti</i>	<i>učiti se</i>
iskalni pogoji	uči*	uči*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	100.000* ¹⁸	41.176
procent pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	4	49
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	4000	20.176

¹⁷ V tabelah je kot prvo vedno navedeno slovarsko geslo, kot drugo pa njegovo podgeslo. Nekatera gesla so brez prostega morfema *se*, imajo ga njihova podgesla; pri drugih pa je ravno obratno.

¹⁸ 100.000 je maksimalno možno število zadetkov. Dejansko število je večje, a jih korpus ne zabeleži.

	<i>iskati</i>	<i>iskati se</i>
iskalni pogoji	iska*//se	iska*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	13.815	100.000*
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	4	24
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	553	24.000

	<i>sprehajati se</i>	<i>sprehajati</i>
iskalni pogoji	sprehaja*//se	sprehaja*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	11.452	17.848
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	86	3
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	9849	535

	<i>imeti</i>	<i>imeti se</i>	<i>imeti</i>	<i>imeti se</i>
iskalni pogoji	ime*	ime*//se	ima*	ima*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	100.000*	32.111	100.000	22.625
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	69	4	98	15
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	69.000	1284	98.000	3394

	<i>sončiti</i>	<i>sončiti se</i>
iskalni pogoji	sonči*	sonči*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	2071	1720
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	4	100
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	83	1720

	<i>nasmejati se</i>	<i>nasmejati</i>
iskalni pogoji	nasmeja*//se	nasmeja*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	3622	9931
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	77	9
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	2789	894

	<i>premisлити</i>	<i>premisлити se</i>	<i>premisлити si</i>
iskalni pogoji	premisli*	premisli*//se	premisli*//si
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	18.514	4775	5647
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	75	65	94
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	13.885	3104	5308

	<i>upati</i>	<i>upati se</i>
iskalni pogoji	upa*	upa*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	100.000*	28.231
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	49	7
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	49.000	1976

	<i>utopiti</i>	<i>utopiti se</i>
iskalni pogoji	utopi*	utopi*
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	9222	9222
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	9	17
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	830	1568

	<i>izgubiti</i>	<i>izgubiti se</i>
iskalni pogoji	izgubi*	izgubi*//se
skupno število vseh (tudi pomenskoneujemajočih se) zadetkov	100.000*	100.000*
število pomenskoujemajočih se zadetkov na prvih 100 preverjenih zadetkov	89	8
glede na procent predvidenih vseh pomenskoujemajočih se zadetkov	89.000	8000

8.5 Vpliv pogostosti rabe na uvrstitev v slovarsko geslo oz. podgeslo

Izkazalo se je, da gesla in podgesla v SSKJ-ju niso razdeljena glede na rabo (glede na korpus FidaPLUS), saj iz dane primerjave ni mogoče potegniti nobenih zaključkov, ki bi to hipotezo potrdili. Le polovica gesel (oz. le eno več) v korpusu FidaPLUS prevladuje v rabi (število pojavitev) glede na svoga podgesla.

glagolska gesla , ki prevladujejo v rabi	glagolska podgesla , ki prevladujejo v rabi
sprehajati se (sprehajati)	kopati se (kopati)
imeti (imeti se)	učiti se (učiti)
nasmejati se (nasmejati)	iskati se (iskati)
premisлити (premisлити se)	sončiti (sončiti se)
upati (upati se)	utopiti (utopiti se)
izgubiti (izgubiti se)	

9. PRIMERJAVA GLAGOLSKIH GESEL IN PODGESEL PO PLETERŠNIKOVEM SLOVARJU

S primerjavo glagolskih gesel in podgesel v Pleteršnikovem slovarju in SSKJ-ju bomo kljub zavedanju o njunem relativno kratkem časovnem razkoraku glede na raziskovano jezikovno sistemskost poizkusili zaznati preskok, ki določa razlikovanje med prostim morfemom *se* in povratnoosebim zaimkom.

glagol	Pleteršnikov slovar	SSKJ
<i>kopati</i>	kópati , -pam, -pljem, <i>vb. impf.</i> baden: otroka, konje k.; dež me je kopal, der Regen hat mich gewaschen, <i>C.</i>	v vodi odstranjevati umazanijo s telesa
<i>kopati se</i>	k. se, (sich) baden; v mrzli, gorki vodi se k.	biti, gibati se v vodi zaradi osvežitve, krepitve
<i>sprehajati se</i>	/	počasi, umirjeno hoditi za razgibanje, oddih, navadno na prostem
<i>sprehajati</i>	/	voditi na sprehod
<i>sončiti</i>	/	izpostavljati telo, del telesa delovanju sončnih žarkov
<i>sončiti se</i>	/	biti, nahajati se kje obsijan s soncem
<i>premisлити</i>	premísliti , -míslim, <i>vb. pf.</i> 1) durchdenken, überlegen, erwägen; premisli človek, koliko to stane! man erwäge, wie viel das kostet! dobro premisli, predno obljubiš! premišljen, wohlbedacht, absichtlich, vorsätzlich, <i>Cig., Jan.</i>	usmeriti dejavnost v zavesti v kaj a) da bi prišlo do jasnosti, zaključkov b) da bi se spoznala primernost, posledice česa
<i>premisлити se</i>	3) p. se, sich eines andern bedenken oder besinnen, anderen Sinnes werden.	v mislih spremeniti prvotno odločitev

<i>upati</i>	ûpati , -am, <i>vb. impf.</i> 1) hoffen, erwarten; u. zdravja, <i>Met.-Mik.</i> ; — seine Hoffnung auf jemanden setzen, vertrauen; u. na Boga, v Boga	biti v duševnem stanju, ko se vidi možnost za rešitev iz težkega položaja
<i>upati se</i>	4) u. se v kom = u. v koga, <i>ogr.-Valj. (Rad)</i>	biti dovolj pogumen za kako dejanje
<i>učiti</i>	učíti , -ím, <i>vb. impf.</i> 1) lehren, unterrichten, abrichten, u. koga brati in pisati; voliče voziti u.; uči me modro govoriti! kdo te je vsemu temu učil? <i>Jurč.</i> ; nav. u. koga kaj: uči me pot tvojih postav! <i>Ravn.</i> ; učiš me modrost, <i>Ravn.</i> ; u. koga česa: uči ti mene tvojih pravad! <i>Trub.</i> ; iz mladega nas pobožnosti in strahu božjega uče, postave nas ljubezni, pravičnosti uče, <i>Ravn.-Valj. (Rad)</i>	s posredovanjem znanja usposabljati za opravljanje določenega dela, dejavnosti
<i>učiti se</i>	2) u. se, lernen; človek se v sili moliti uči; u. se jeziku, <i>Levst. (Nauk)</i> ; nav. u. se česa; u. se zidarskega, das Maurerhandwerk lernen; u. se na pamet, auswendig lernen; = u. se na izust, <i>Cig. (T.)</i>	s sprejemanjem znanja se usposabljati za opravljanje določenega dela, dejavnosti
<i>nasmejati se</i>	nasméjati se , -sméjem, -sméjam se, <i>vb. pf.</i> 1) zu lachen anfangen, lächeln: n. se komu, jemanden anlächeln, ihm zulächeln; Meni nebo odprto se zdi, Kadar prijazno nasmejaš se, <i>Preš.</i>	nasmehniti se, zasmejati se; zadovoljiti svojo potrebo, željo po smejanju
<i>nasmejati</i>	/	publ. zadovoljiti komu potrebo, željo po smejanju
<i>utopiti</i>	utopíti , -ím, <i>vb. pf.</i> versinken machen, ertränken	usmrtniti s potopitvijo pod (vodno) gladino, da v pljuča vdre voda
<i>utopiti se</i>	u. se, sich versenken, ertrinken; — u. se v misli, sich in Gedanken vertiefen	nehote priti pod (vodno) gladino in se zadušiti zaradi vdora vode v pljuča

<i>izgubiti</i>	izgubíti , -ím, <i>vb. pf.</i> 1) verlieren; denar i., pri igri i.; pravdo, stavo i.; službo i.; pamet i., ein Narr werden; glavo i., den Kopf (die Besonnenheit) verlieren; i. upanje, srce, die Hoffnung, den Muth verlieren; vero pri ljudeh, veljavo i.; veliko krvi i.; posoda je slabi duh izgubila; barvo i.; roge, dlako i.; krava je mleko izgubila; izpred oči izgubiti koga, aus den Augen verlieren	nehote, nepričakovano priti v položaj, ko se ne ve, kje določena stvar je
<i>izgubiti se</i>	i. se, in Verlust gerathen, verloren gehen; vol se je izgubil; izgubljena ovca; i. se kam, irgendwohin verschwinden; i. se kakor kafra, <i>Cig.</i> ; izgubi se, packe dich! verschwinde! glas se izgubi, verhallt; moralisch verloren gehen: v mestu se bode deček izgubil	priti v položaj, v katerem osebek ne ve, kje natančno je in kam mora iti
<i>iskati</i>	ískati , (iskáti), iščem, <i>vb. impf.</i> suchen; z gen.: svoje nesreče iščeš, <i>Dalm.</i> ; pokoja, sadu i., <i>Trub.- Mik.</i> ; le-tega vsega ajdje iščejo, <i>Krelj</i> ; česa iščeš tod? was hast du hier zu schaffen? <i>Cig.</i> ; vode i., nach Wasser graben, <i>Cig.</i> ; i. rude, schürfen, <i>Cig. (T.)</i> ; kruha i., seiner Nahrung nachgehen, <i>Cig.</i> ; službe i., einen Dienst suchen, sich um ein Amt bewerben	prizadevati si priti do česa a) izgubljenega, manjkajočega; b) odsotnega
<i>iskati se</i>	/	prizadevati si spoznati svoje bistvo
<i>imeti</i>	iméti , imâm, z nikalnico: ne imeti, nĕmam, nímam, (nĕmam, <i>Dol.</i>), <i>vb. impf.</i> 1) haben; i. veliko denarja, veliko otrok itd.; na sebi i. kako oblačilo; pri sebi i. kako orožje; i. otroka, ein Kind geboren haben; i. mlade, Junge geworfen haben; konje, pse i., Pferde, Hunde halten; i. deset let, zehn Jahre alt sein; kako bolezen i., mit einer Krankheit behaftet sein	izraža, da je kaj osebkova svojina, lastnina
<i>imeti se</i>	8) i. se, sich gehabt, sich befinden: dobro se imej, gehab' dich wohl! kako se kaj imaš? wie geht es dir? — im Verhältnisse stehen: ima se višava proti širjavi kakor ..., es verhält sich die Höhe zur Breite wie ..., <i>Cig.</i>	izraža, da je osebek v stanju, kot ga nakazuje določilo

<i>prepisovati</i>	prepisováti , -ŭjem, <i>vb. impf. ad</i> prepisati	na novo, bolje pisati
<i>smejati se</i>	smějati se , smějem, -jam se, <i>vb. impf.</i> 1) lachen; s. se komu, čemu, über jemanden, etwas lachen, auslachen; = s. se iz (s) koga, česa, <i>ogr.- Valj. (Rad), C.</i> ; s. se kakor norec, unbändig lachen, <i>Cig.</i> ; smejě, lachend, <i>Cig., Jan., nk.</i>	z izrazom na obrazu, navadno z raztegnjenimi ustnicami, in glasovi kazati zlasti veselje, srečo

9.1 Potencialni razvoj glagolskih podgesel iz pomensko sorodnih gesel

Iz primerjave med SSKJ-jem in Pleteršnikovim slovarjem ni razvidnega razvoja podgesel iz gesel, saj se oba v večini primerov ujemata v obeh slovarjih. Razen v dveh primerih, ko Pleteršnik nima podgesla, ki je prisoten v SSKJ-ju, in v drugih dveh, ko v Pleteršnikovem slovarju ni niti glagolskega gesla.

glagoli z enakim ali podobnim pomenom v obeh slovarjih	brez podgeselskega pomena v Pleteršniku	neprisotni glagoli v Pleteršniku
kopati, kopati se	nasmejati se, nasmejati	sprehajati se, sprehajati
premisлити, premisliti se	iskati, iskati se	sončiti, sončiti se
upati, upati se		
učiti, učiti se		
utopiti, utopiti se		
izgubiti, izgubiti se		
imeti, imeti se		

10. RAZDELITVE PROSTEGA MORFEMA SE

10.1 Razdelitev po glagolskih tipih

Razdelitev glagolov s prostimi morfemi *se* Jožeta Toporišiča¹⁹ in Brede Pogorelec²⁰ bi lahko strnili v spodnjo tabelo.

tip glagola	smejati se / stalno povr. refleks. glag.	ubiti se / refleks. paradigma prehodnega glag.	umivati se srečati se	govori se / povratna obl. glag.	išče se (nekoga)
primer v stavku	Smejati se je (znancu).	Ubil se je v gorah.	Srečal se je z znancem.	Govori se o marsičem.	Išče se žensko.
glag. oblike	spreganje v vseh os. in št.	spreganje v vseh os. in št.	spreganje v vseh os. in št.	le 3. os. ed.	le 3. os. ed.
posebnost	Obstajajo tudi (redke) variante glagolov, ki so brez <i>se</i> , npr. jokati/jokati se. Geslo nima svojega podgesla (brez prostega morfema).	Morfem <i>se</i> iz prvotno prehodnega glag. naredi neprehodnega. Podgeslo je že nekoliko spremenilo svoj pomen glede na osnovno geslo.	Prosti morfem <i>se</i> je mogoče zamenjati z drugim sam. zaim. ali samostalnikom. Sem spadajo recipročni glagoli.	Morfem <i>se</i> izraža splošnega vršilca dejanja.	V mnogih narečjih se obliko zamenjuje z: <i>išče se mlajša ženska</i> (trpna varianta) oz. <i>iščejo mlajšo žensko</i> (osebni tvornik).
glagoli istega tipa	smejati se, bati se, šaliti se, jokati (se), naveličati se, sestati se ²¹	ubiti se, kopati se, premisliti se, upati se, utopiti se, učiti se, nasmejati se, iskati se, imeti se, odločati se, razdajati se, (na)jesti se, izgubiti se	umivati se , srečati se, razumeti se, izročati se, poljubiti se	govori se, hodi se, gre se	išče se

¹⁹ Toporišič, Slovenska slovnica, 1976.

²⁰ Pogorelec, 1977.

²¹ Čeprav spada *sestati se* med recipročne glagole, ga glede na prostomorfemskost po Toporišiču uvrščamo med glagole 1. tipa, saj je zanj značilna t. i. stalno povratna refleksivna oblika (po Bredi Pogorelec). Poleg tega niti nima svojega slovarskega podgesla brez prostega morfema, niti ni recipročnost tista edina lastnost, ki (po Toporišiču) določa glagole 5. tipa.

10.2 Primerjava pomenskosestavinske razdelitve glagolskih prostih morfemov z razdelitvijo po glagolskih tipih

Razdelitev glagolov s prostimi morfemi *se* Andreje Žele²² bi lahko (z njenimi primeri) strnili v spodnjo primerjalno tabelo glede na Toporišičevo razdelitev glede na tipe glagolov iz Slovenske slovnice.

vrsta prostega morfema se	samopremikanja	samodelovanja	stanja (počutja)	pojavnosti	splošnovršilske navajenosti/navadnosti
tip glag. po SS					
smejati se			bati se, jokati se, kesati se, kujati se, naveličati se, počutiti se, smejati se, zdeti se		
ubiti se	premikati se, utopiti se	razdajati se, najesti se			
govori se				temni se, dani se, svita se, kolca se (komu), zeha se (komu)	hodi se
išče se (koga/kaj)					
umivati se	zgubiti se	dolgočasiti se	veseliti se		

²² Žele, Glagoli z obveznim prostim morfemom, 2013.

10.3 Razdelitev na različne oblike prostega morfema *se* oz. povratnega zaimka

razdelitev Brede Pogorelec²³	povratna oblika glagola	stalno povratni refleksivni glagol	refleksivna paradigma prehodnega glagola
primeri	jesti – je se, ležati – leži se	smejati se	(izgubiti) – izgubiti se
obrazložitev glede na SSKJ	Povratna oblika kot geslo ali podgeslo v SSKJ-ju ne obstaja. Gre za trpno obliko.	kot geslo	kot podgeslo
primer istega slovarskega gesla	(gospodinja) Umiva posodo. Posoda se umiva.	/	Umiva (mati) posodo. Otrok se umiva.

10.4 Razdelitev glagolov (z in brez prostega morfema *se*) glede na UPS primerjavo njihovih gesel in podgesel

popolnoma drugačen UPS	enak oz. podoben UPS + glag. s <i>se</i> imajo tega tudi v UPS in obratno	enak UPS + glag. brez <i>se</i> ima tega v RPS in obratno	popolnoma enak UPS + prosti morfem <i>se</i> imata oba UPS	popolnoma enak UPS + noben UPS nima <i>se</i>
kopati/kopati se, sprehajati/sprehajati se, sončiti/sončiti se, premisliti/premisliti se, upati/upati se	učiti/učiti se, nasmejati se/nasmejati, utopiti/utopiti se	izgubiti/izgubiti se	iskati/iskati se	imeti/imeti se

²³ Pogorelec, 1977.

11. ZAKLJUČEK

V čem je torej bistvena razlika med prostim morfemom *se* in povratnoosebni zaimkom *se* oz. kje je tista meja, kjer postane zaimek del glagola in s tem njegov prosti morphem? Ta preskok oz. mejo smo poizkusili zaslediti s primerjavo SSKJ-ja in Pleteršnikovega slovarja, a se metoda ni izkazala za uspešno. Do razvoja glagolskih podgesel iz svojih gesel je očitno prišlo že veliko prej, saj se oba, v kolikor sta prisotna tudi v Pleteršnikovem slovarju, v veliki večini primerov ujemata s SSKJ-jem.

Predvidevanju o očitni prepletenosti prostega morfema *se* s povratnoosebni zaimkom *se* pa je pritrdila tudi teza A. Žele, da prosti morphem *se* ni nikoli pomensko povsem izpraznjen. Njegova stalna sestavina pa je prav povratnost, ki je obenem najznačilnejša tudi za omenjeni zaimek.

A k ponovno večji nedorečenosti pripomore J. Toporišič, ko (pri razvrstitvi po tipih glagola s *se*) za 5. tip (*umivati se*) trdi, da je mogoče *se* zamenjati s *sebe* ali celo s kakšnim drugim samostalniškim zaimkom. To seveda drži, a ob tem ne omeni oz. spregleda dejstvo, da je *se* ob glagolu *umivati* le klitična oblika povratnoosebnega zaimka *sebe*, ki s prostim morfemom *se* ni neposredno povezan. To potrjuje tudi SSKJ, kjer (pod)gesla *umivati se* ne bomo našli. Pri glagolu *umivati* gre kvečjemu za 2. tipu (*ubiti se*) »predhoden« tip, iz katerega prosti morphem *se* naredi prvotno prehodni glagol neprehoden (*ubiti koga/kaj* -> *ubiti se*).

Kljub temu da je *ubiti se* neprehoden glagol s prostim morfemom *se*, pa se je nemogoče izogniti misli, da ostaja vseeno, čeprav nekako bolj v ozadju, zapolnjeno tudi tisto valenčno mesto, ki ga pri glag. *ubiti (koga/kaj)* zapolnjuje predmet. Sedaj ga »zapolnjuje« prosti morphem.

Obenem Toporišič za isto 5. skupino kot značilnost navaja recipročnost – gre za t. i. recipročne glagole. Za primer navede *srečati se* (srečati eden/drug drugega), dodali pa bomo še primer *razumeti se*. A prostega morfema *se* pri omenjenih glagolih ne moremo kar poljubno zamenjati, ne da bi ob tem spremenili pomen samega glagola, saj za *razumemo se* in *srečali smo se* res velja absolutna recipročnost, medtem ko *razumem ga* in *srečal sem ga* te ni. Določena recipročnost pa je pravzaprav mogoča pri vseh t. i. povratnih glagolih, saj lahko ob vsakem glagolu – npr.: *kopamo se (drug z drugim)*, *smejemo se (drug z drugim)* in *umivamo*

se (drug drugega) – dodamo *drug drugega*, a glagol šele zato dobi lastnost recipročnosti, medtem ko so *razumeti se* in *srečati se* recipročni že sami po sebi.

Čeprav se ni ukvarjala neposredno s prostimi morfemi, niti povratnoosebni zaimkom, temveč z agentnimi dejanji, pa zmedo poveča še B. Pogorelec, ko enači klitično obliko povratnoosebnega zaimka *se* s prostim morfemom, seveda pa ne tudi obratno. A očitno je zanj eden od prostih morfemov tudi povratnoosebni zaimek. Zato pa se njena razdelitev glagolov na stalno povratne refleksivne glagole (*smejati se*) in na refleksivne paradigme prehodnega glagola (*izgubiti se*) ter še na povratne oblike glagola (*leži se*) toliko bolj približa jedru problema prostega morfema *se*. A tega preskoka/razvoja iz refleksivne paradigme prehodnega glag. na stalno povratne refleksivne nam s Pleteršnikom ni uspelo dokazati oz. zaznati. Verjetno je to obširno vprašanje primernejše za dialektologijo.

Tisti glag., ki nimajo svoje (pomenske) različice (tj. v SSKJ-ju nimajo gesla s podgeslom) z in brez prostega morfema *se*, pa so tisti pravi prostomorfemski glagoli. Po Toporišiču spadajo v 1. tip (*smejati se*), B. Pogorelec pa jih uvršča v skupino stalno povratnih refleksivnih glagolov. Še nekaj primerov: *bati se*, *šaliti se*, *naveličati se*, *sestati se*.

Glagoli, ki pa imajo v SSKJ-ju geslo in podgeslo (eno od njiju s prostim morfemom *se*), pa še nazorneje dokazujejo, da, kot pravi A. Žele, njihov prosti morfem *se* ni nikoli pomensko povsem izprazen. Poleg povratnosti, ki je njihova stalna pomenska sestavina, pa vsebujejo tudi druge pomenskorazločevalne lastnosti. Nazoren primer za to je glagol *kopati* s podgeslom *kopati se*. V tem primeru prosti morfem *se* med njiju poleg povratnosti doprinese še neko dodatno pomenskorazločevalno lastnost in ne zgolj povratnosti kot v primeru *umivati* in *umivati se*, kjer pa je *se* povratnoosebni zaimek.

Opozoriti pa je treba tudi na (zaradi enakoizraznosti povratnoosebnega zaimka in prostega morfema) navidezno enakost oz. enakoizrazno dvojnost dveh različnih glagolov oz. glagola s prostim morfemom in glagola s povratnoosebni zaimkom. Ravno s prej omenjenim primerom *kopati/kopati se* smo v različnih korpusih (FidaPLUS, GOS, Nova beseda) še dodatno preverili pomensko rabo obeh glagolov v njunem pomenu glede na SSKJ. Vsi trije korpusi so potrdili manjšo rabo glagola *kopati (se/sebe)* s povratnoosebni zaim. – v pomenu *umivati (sebe)*, a ne tudi njegovega popolnega neobstoja v rabi. Vsekakor pa v rabi

kvantitativno prevladuje *kopati se* s prostim morfemom, v pomenu: biti, gibati se v vodi zaradi osvežitve, krepitve.

A ob nadaljnjem primerjanju slovarskih gesel in podgesel se je izkazalo, da ta niso razdeljena glede na rabo (korpus FidaPLUS), saj iz dane primerjave ni bilo mogoče potegniti nobenih zaključkov, ki bi to tezo potrdili. Le eno geslo več od polovice vseh v korpusu FidaPLUS prevladuje v rabi (število pojavitev) glede na svoja podgesla.

Za določene glagole s prostim morfemom *se* je značilna tudi ekspresivnost, ki je poleg stalnosti oblike in pomena/-ov, določene neizpeljivosti/nepredvidljivosti pomena ter večbesednosti, ena izmed lastnosti frazemov. Gre pri primerih iz SSKJ-ja – *Sončiti se v (očetovi slavi)*. *Sončiti se v (njegovi milosti)*. – tudi za stalnost oblike in pomena ali ne? Ta v določenem obsegu prav gotovo variira – pa je to res tista bistvena lastnost, zaradi katere lahko od frazemov izločimo vse besedne zveze? Zagotovo je *se* v našem primeru »le« morfem, a v kolikor bi se malce manj strogo gledano med frazemi dopuščalo tudi take z določenim spremenljivim delom – *sončiti se v (kom/čem)*, bi omenjenega prav gotovo lahko uvrščali med njih. Če pa zaradi stalnosti celotne (vse)oblike ne bi zraven pripisovali variabilnega dela (*kom/čem*), potem zanj ne bi več držala niti lastnost večbesednosti.

Razliko oz. razmejitev povratnoosebnega zaimka od prostega morfema bo določala predvsem raba oz. jezik, ki se neprekinjeno razvija ter nam ponuja »boljše«/razvijajoče se in dodatne izrazne možnosti oz. sistemsko razširja obstoječe osnovne denotate že ustaljenih glagolov. Najenostavneje je to razvidno v SSKJ-ju, kjer že uveljavljena gesla dobivajo še svoja podgesla, ki se npr. v našem primeru razlikujejo ravno v (ne)prisotnosti prostega morfema. To pa je tudi dokaz o določeni pomenski nosilnosti (nikakor o le navidezni pomenski izpraznjenosti), po kateri se podgeslo razlikuje od gesla.

VIRI IN LITERATURA

- Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*, Ljubljana, 1976.
- Jože Toporišič: *Enciklopedija slovenskega jezika*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1992.
- Andreja Žele: *Glagoli z obveznim prostim morfemom*, Frazeološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo, Založba ZRC, Ljubljana, 2013, 119–124.
- Breda Pogorelec: *Povzetek slovenske skladnje*, strojepisni avtogram, Ljubljana, 1977.
- Ada Vidovič Muha: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2013, 307–345.
- Andreja Žele: *Vezljivostni slovar slovenskih glagolov*, Zbirka Slovarji, Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2011.
- Ada Vidovič Muha: *Pomenska tipologija leksemov glede na vrsto denotata*, Zbornik referatov z Drugega slovensko-hrvaškega slavističnega srečanja, ki je bilo v Šmarjeških Toplicah od 5. do 6. aprila 2001, Ljubljana, 2003, 37–48.
- Erika Kržišnik: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja)*. *Doktorska disertacija*. FF, Ljubljana, 1994.
- SSKJ, DZS, Ljubljana, 2002.
- <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (januar, 2014).
- <http://www.fidaplus.net/> (januar, 2014).
- <http://www.korpus-gos.net/> (januar, 2014).
- http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda3.html (januar, 2014).
- <http://bos.zrc-sazu.si/pletersnik.html> (februar, 2014).

Izjava o avtorstvu:

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da je vse citiranje in povzemanje drugih virov kot tako jasno in korektno označeno z navedbo vira.

Vrhnika, 26. 2. 2014

Jože Šemrov